

הטלטלה במזרח התיכון וביטחון ישראל

ג'ורא איילנד

זה כחצי שנה נמצא המזרח התיכון בטלטלה שכמותה לא חווה עשרות שנים. מטרת המאמר לנסות ולהבין את המשמעויות הנגזרות לישראל מההתפתחויות באזור. המדינות שלמתרחש בהן יש השפעה על ישראל ובהן יעסוק מאמר זה, הן: מצרים, סוריה, לבנון, בחריין (כולל ההשלכות על המתרחש במדינות מפרץ), וירדן. כמו כן תידון השפעת האירועים על הסכסוך הישראלי-פלסטיני. במאמר זה לא ינותחו הסיבות לטלטלה העוברת על מדינות האזור וגם לא אנסה לצפות את עתידן של ההתפתחויות האלה. לחלק גדול ממה שקורה במדינות ערב אין כמעט השפעה על ישראל, לפחות לא השפעה ישירה, והכוונה להתרחשויות בלוב, בתוניסיה ובתימן, ואלה אכן לא יידונו במאמר.

מצרים

נכון ליוני 2011 נראה כי השינוי במצרים קטן ממה שנחזה בעת שהתקיימו ההפגנות הענקיות בכיכר תחריר. חוץ מהמעבר החד של הנשיא מובארכ מאיגרא רמא לבירא עמיקתא, הרבה לא קרה. דעת הקהל במצרים, זו שדחפה לשינוי, רוצה שלושה דברים: להתנקם במובארכ ובמשפחתו; ליהנות מחופש רב יותר ולשפר את המצב הכלכלי. השלטון הצבאי הקיים יודע לתת לציבור בנדיבות ובציניות את משאלתו הראשונה – נקמה במובארכ; השלטון הזה יודע להבטיח – עם מעט כוונה לקיים – את הדבר השני, יתר חופש ודמוקרטיה אמיתית; והוא אפילו אינו מבטיח את הדבר השלישי – שיפור המצב הכלכלי.

המצב הכלכלי יהיה כנראה הבעיה העיקרית שאיתה יתמודד המשטר הקיים (או כל משטר שיבוא אחריו). הכלכלה המצרית תלויה בארבעה ענפים הקשורים במישרין או בעקיפין ליחסים עם ישראל: התיירות (כולל זו שבסיני); ייצוא גז; רווחים מתעלת סואץ; והסיוע הכלכלי והצבאי שנותרת ארצות-הברית.

אלוף (מיל.) ג'ורא איילנד הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי

השלטון המצרי לא יוותר בקלות על הפקת מרב הרווחים מארבעת ענפי הכלכלה הללו. הוא לא יסתכן בביטול הסכם השלום עם ישראל ולו רק בשל ההיבטים הכלכליים, ובעיקר הוא לא ירצה לסכן את מחיקת החוב של מיליארד דולר, שהבטיח נשיא ארצות-הברית למצרים, וגם לא את המשך הסיוע הצבאי של 1.3 מיליארד דולר שהוא מקבל מדי שנה. ישראל יכולה אפוא להניח, שלא יחול שינוי מהותי ביחסים המדיניים והכלכליים בין שתי המדינות. ועם זאת, אין להתעלם מהנושא הביטחוני. כבר כיום ניכרת התרופפות בשליטת המצרים בסיני. יש להניח כי בכל הקשור להברחות נשק לעזה, לחדירת אנשים מסיני לישראל ואף לסכנה של טרוריסטים שייצאו ממצרים לישראל, המצב מחמיר אולם סוגיות אלה נושאות אופי טקטי.

הנושא המהותי נוגע להנחה בסיסית שליוותה את ישראל ב־32 השנים האחרונות והיא, שבכל תרחיש אפשרי לא צפוי עימות צבאי עם מצרים. הדבר אפשר לישראל צאת לשתי מלחמות בלבנון ולבצע שתי פעולות נרחבות בשטח הפלסטיני ("חומת מגן" בשנת 2002 ו"עופרת יצוקה" ב־2008) מתוך ידיעה שמצרים לא תגיב צבאית. זאת ועוד, תקציב הביטחון של ישראל נשאר די קבוע ריאליט משנת 1974 ועד 2011. התוצר גדל במידה ניכרת ב־37 השנים האלו ולכן חלקו של הביטחון בתוצר, שהיה 30 אחוז בשנת 1974, ירד לפחות משבעה אחוזים בשנת 2010. נטל הביטחון בישראל עדיין גבוה במונחים אירופיים, אך ירידתו התלולה מאז 1974 היא אחד הגורמים העיקריים שאפשרו את השגשוג הכלכלי של ישראל. ב־32 השנים האחרונות חזר הממסד הביטחוני על עמדתו והביעה בפני הדרג המדיני, כי הנחת העבודה שלא יהיה עימות צבאי עם מצרים בעתיד הנראה לעין תקפה עד שיזוהה "שינוי אסטרטגי" במצרים. שאלת השאלות העומדת על הפרק לעת הזו היא, האם מה שקרה במצרים בחודשים האחרונים מהווה שינוי אסטרטגי, המחייב את ישראל לבחון בין היתר את תקציב הביטחון, גודלו והרכבו. הדבר נוגע בעיקר לשני המשתנים היקרים ביותר בתקציב – גודל הכוח הלוחם (בים, באוויר וביבשה), ורמות המלאי של תחמושת, חלקי חילוף ודלק. תשובה כלשהי לשאלה זו תינתן כבר בחודשים הקרובים על רקע הכנת תוכנית "חלמיש", התוכנית הרב־שנתית של צה"ל. אם יוחלט להגדיל במידה ניכרת את בסיס תקציב הביטחון, יש להניח שהדבר יגרום האטה בצמיחה הכלכלית של ישראל.

השלטון המצרי לא יסתכן
בביטול הסכם השלום
עם ישראל. ישראל יכולה
להניח, שלא יחול שינוי
מהותי ביחסים המדיניים
והכלכליים בין שתי
המדינות

להערכתו אין צורך לבצע כיום שינוי עמוק בהנחות היסוד בנוגע למצרים. גם אם מדיניות מצרים תהיה עוינת יותר לישראל מכפי שהיא בהווה, הדבר יהיה ניתן לזיהוי, וגם אם יעלה שלטון מיליטנטי שלא ישלול עימות צבאי עם ישראל,

הרי הזמן שתצטרך מצרים לתרגם גישה חדשה זו ליצירת איום ממשי, והנטל שיצטרך לשאת בו השלטון (ויתור על סיוע אמריקני) יתנו לישראל מספיק זמן להיערך כראוי לשינוי.

סוריה

גל המחאות בסוריה (יולי 2011) הולך וגואה אך עדיין אין לדעת אם תמה תקופת שלטונו של בשאר אל-אסד. ישראל לא יכולה (וגם לא רוצה) להשפיע על המתרחש בתוך סוריה, אך אין ספק שישראל תושפע מכל תרחיש.

התרחיש הראשון הוא שאסד יישאר בשלטון עוד שנים רבות. יש בישראל מי שרואים בתרחיש זה את הדבר הרצוי או לפחות את הרע (המוכר) במיעוטו. אריאל שרון דחה בשנת 2005 יוזמות שהציעו לנצל את החולשה הזמנית של סוריה – עקב רצח חרירי והלחץ להוצאת כוחותיה מלבנון – ולפעול כדי לגרום לנפילת אסד. שרון העריך, שהתרחישים החלופיים יהיו גרועים יותר לישראל. אם יישאר אסד בשלטון הוא יאלץ להשקיע את מרב מאמציו בחיזוק שלטונו מבית וכן בחיזוק הלגיטימיות הבינלאומית שלו. בתנאים אלו סביר להניח שלא יחפש להתעמת צבאית עם ישראל, ואף ייתכן שיפחית את הסיוע שהוא נותן לחזבאללה. תרחיש זה לא ישנה את הנחות היסוד של ישראל כלפי חזית זו, אך אם יתממש יגדל הסיכוי שיימשך השקט השורר לאורך גבול ישראל עם סוריה.

על-פי התרחיש השני ייפול משטרו של אסד וסוריה תיכנס לתקופה ארוכה של חוסר יציבות ומאבקים פנימיים. מצב זה יחליש את סוריה, אך בו בזמן יגביר את השפעת איראן במדינה ויגביר את האפשרות ליצירת פרובוקציות של קבוצות שונות נגד ישראל. על-פי תרחיש זה, האיום הצבאי של סוריה לא יגדל ואפילו יקטן, אך השקט לאורך הגבול יהיה פחות יציב ובטוח.

על-פי התרחיש השלישי יעלה בסוריה משטר סוני דתי, וזה יאמץ עמדות מיליטנטיות יותר כלפי ישראל. משטר כזה עלול אמנם לאבד חלק מתמיכת איראן (תלוי בעמדה שיגבש המשטר החדש בנושא המתח שבין איראן למדינות הסוניות במפרץ הפרסי), אך הוא עלול גם לנקוט קו הרפתקני יותר כלפי ישראל וכן לנסות להחזיר לעצמו בכוח את רמת הגולן, דבר ש"הכופר" בשאר אל-אסד פחד לעשות, או לפחות לשחרר את הרסן בכל הקשור לפעילות (אל-קאעדה?) לאורך הגבול עם ישראל.

על-פי התרחיש הרביעי יתייצב בסוריה משטר דמוקרטי במידה מסוימת עם אוריינטציה פרו-מערבית ברורה. אין ספק שדבר כזה יהיה בשורה רעה לאיראן ויותר מכך לחזבאללה, אך אין פירושו בהכרח נכונות מידית להסכם שלום עם ישראל. ניכר בבירור שכל משטר ערבי חדש יבטיח עצמו עם ינקוט עמדה עוינת כלפי ישראל. עם זאת, תרחיש כזה ודאי יעודד גורמים בינלאומיים ללחוץ הן על

ישראל והן על המשטר החדש לנהל משא ומתן להסכם שלום (ולהחזרת רמת הגולן).

ההתפתחויות בסוריה וארבעה התרחישים האפשריים אינם מרעים את מצבה של מדינת ישראל ולו מהסיבה הפשוטה, שהנחת היסוד הקיימת (פוטנציאל למלחמה בכל עת) היא חמורה דייה, ושינויים אפשריים מסוימים עשויים להיות לטובה.

לבנון

לבנון מושפעת מהקורה בסוריה, אך להתפתחויות בתוכה יש היגיון פנימי משלהן. נראה שלחזבאללה יש עתה יותר סיבות מבעבר להיות מודאג בכל הקשור ללגיטימיות הפנימית שלו בלבנון. הסיבה הראשונה היא ההזדהות שלו עם המשטר הסורי, דבר שאינו פופולרי בעולם הערבי כיום, גם בלבנון עצמה. סיבה שנייה, גם חזבאללה מבין, שהרוח המהפכנית השוררת כיום ברחוב הערבי אינה תומכת בקו האידיאולוגי שלו אלא דווקא בקו הפוך (שום הפגנה בתוניסיה, מצרים, לוב, תימן, בחריין או סוריה לא השתמשה בדוגמה של המהפכה האסלאמית השיעית באיראן משנת 1979, וגם לא בכל רכיב אחר באידיאולוגיה של חזבאללה או של חמאס). נראה כי פחות ופחות לבנונים מקבלים את ההגדרה, ש"ההתנגדות" (כך מכנה הארגון את עצמו) היא מגן לבנון מפני תוקפנות של ישראל. ולבסוף, קריאתו של נסראללה להציף את ישראל במיליוני צועדים בכל גבולותיה עם מדינות ערב, גם היא נותרה, בשלב זה, ריקה מתוכן.

נראה שהגורמים המרסנים חזקים עכשיו יותר מאלו שהיו בסוף שנת 2010. בד בבד ישתדל חזבאללה, שהלגיטימיות הלבנונית כה חשובה לו, להימנע מעימות ישיר עם ישראל בעתיד הנראה לעין.

תרחיש הפוך וסביר פחות הוא, שלחץ מסוריה להסיט את תשומת הלב מהמרחש בה ישכנע את חזבאללה (ואת איראן) לחדש את הפרובוקציות בגבול ישראל-לבנון. בבחינה רחבה יותר של הנסיבות הקיימות אפשר לומר, כי אי-הוודאות בסוריה עלולה להשליך גם על חוסר היציבות בלבנון, אך כפי שהודגש זהו התרחיש הסביר פחות.

בחריין

בחריין רחוקה מישראל ואין להן גבול משותף, ובכל זאת מה שקורה בה עלול להשליך על ישראל. בחריין היא מדינה קטנה (גודלה פי שניים מרצועת עזה) הנמצאת בצד "הסעודי" של המפרץ הפרסי. מצד אחד זו מדינה פרו-אמריקאנית מובהקת, המארחת את אחד הבסיסים החשובים של ארצות-הברית במפרץ. מצד

אחר זו מדינה שהרוב השיעי באוכלוסייתה מדוכא בידי המיעוט הסוני השולט במדינה.

רוחות השינוי בתוניסיה ובמצרים הגיעו גם לבחריין. איראן זיהתה את הפוטנציאל ואף שניסתה לא להתבלט בפעילותה החתרנית היא התסיסה את השיעים לדרוש חופש ודמוקרטיה. נראה היה בזמן ההפגנות בבחריין כאילו זה רק עניין של זמן קצר עד נפילת השלטון. אלא שלא רק איראן הבינה את המשמעויות האזוריות של נפילת השלטון בבחריין. הבינו זאת גם המדינות הסוניות במפרץ ובראשן סעודיה. זו, שמתאפיינת עשרות שנים במדיניות זהירה ואף פסיבית, מיהרה לשלוח כוחות צבא (הגם שלא בפעם הראשונה) כדי לסייע לשלטון בבחריין לדכא את המרד, והסיבה ברורה. בסעודיה עצמה יש כ־15 אחוז שיעים, החיים בחלק העשיר ביותר בעולם בנפט, אך אין הם נהנים כלל מהעושר הזה. מהפכה שיעית בבחריין עלולה להתסיס ולהמריד גם את השיעים בסעודיה. ואכן סעודיה סימנה כי המשך המצב הקיים בבחריין הוא אינטרס עליון שלה, וגם של מדינות אחרות ובהן קטר, עומאן, כווית ואיחוד האמירויות. בינתיים המצב בבחריין הוא בחזקת "תיקו" (הן במעגל הפנימי בתוך המדינה והן בכל הקשור לעימות בין איראן לסעודיה), אך סביר להניח, שאם ישתנה המצב, ובייחוד אם יעלה שלטון שיעי פרו־איראני, יהיו לו השלכות אזוריות משמעותיות. יש להוסיף על כך את הפינוי הצפוי של כוחות ארצות־הברית מעיראק, ונראה שצפויים ניסיונות של איראן להרחיב את השפעתה במפרץ, ולעומת זאת התלכדות של המדינות הסוניות במפרץ (בצירוף ירדן) לבלום זאת.

ההשלכות לישראל הן כאמור עקיפות. התחזקות השפעת איראן בבחריין ויותר מכך בעיראק עלולה להשליך על היציבות בירדן. וכן כל מהלך היוצר דימוי של הפסד של ארצות־הברית מחזק את תעוזת איראן גם בתחומים אחרים, ובכלל זה בכל הקשור לשאיפות הגרעיניות שלה.

ירדן

המצב בירדן יציב, בינתיים. מתברר שכל ההפיכות שהצליחו או שבדרךן להצליח (תוניסיה, מצרים, תימן, לוב וסוריה) מתרחשות במדינות שאין בהן מלוכה. דווקא המלכים, ובהם מלך ירדן, שומרים על יציבות מרשימה. למרות היציבות השוררת כעת, נכון לציין את ירדן משלוש סיבות: ראשית, גם בירדן נשמעו בחודשים האחרונים קולות המבקרים באופן חסר תקדים את בית המלוכה (בעקב את המלכה); שנית, יציאת כוחות ארצות־הברית מעיראק, הצפויה בשנת 2012, עלולה

שינוי השלטון בירדן יחייב את ישראל להקצות משאבים עצומים לשיפור ההיערכות לאורך הגבול. מהפכה דמוקרטית בירדן, שתעלה לשלטון את הרוב הפלסטיני, עשויה להעמיד באור חדש את הסכסוך הישראלי־פלסטיני

לזעזע גם את ירדן. הסיבה השלישית והחשובה ביותר היא ההשלכות על ישראל אם תהיה הפיכה בירדן.

ההשלכות עלולות להיות דומות לאלו של מצרים בכל הקשור להנחת אי-מלחמה בין המדינות, אך עלולות להיות חמורות יותר בכל הקשור לשקט ולשיתוף הפעולה הביטחוני והאזרחי לאורך הגבולות. עשרות שנים (עוד לפני חתימת הסכם השלום) נהנית ישראל מכך שגבולה הארוך ביותר הוא גם השקט והבטוח ביותר. שינוי השלטון בירדן יחייב את ישראל להקצות משאבים עצומים לשיפור ההיערכות לאורך הגבול. מצד אחר, מהפכה דמוקרטית בירדן, שתעלה לשלטון את הרוב הפלסטיני, עשויה להעמיד באור חדש את הסכסוך הישראלי-פלסטיני עם הצעות חדשות ליישובו.

הסכסוך הישראלי-פלסטיני

לסכסוך זה יש היגיון (או אי-היגיון) משלו. השפעת האירועים האחרונים בעולם הערבי על סכסוך זה היא קטנה. השאלה העיקרית היא, האם הנוסחה שהציג הנשיא קלינטון בסוף שנת 2000 עשויה להיות מקובלת על דעת שני הצדדים. נכון לעתה התשובה היא שלילית. האם האירועים בעולם הערבי עשויים לשנות את המצב? לעת עתה אין לכך תימוכין. המצב עשוי להשתנות לטובה אם ייכוננו דמוקרטיה אמיתית באזורנו, אם ייעלם האיום בהגמוניה

אסלאמית שתחליף את העריצות החילונית, אם השפעת איראן באזור תיחלש ואם מדינות ערב ירצו "באמת" לפתור את הסכסוך הישראלי-פלסטיני. אם תהיה יוזמה ערבית חדשה שתקרא להכיר בישראל לא רק אחרי שזו תחזור לגבולות 1967 (גם ברמת הגולן), אלא גם תוך כדי התהליך, ייתכן שגם בישראל יתחזקו הקולות שיתמכו

שינוי שכבר ניתן להצביע עליו, הוא ירידת חשיבותן של מצרים וסוריה, שיהיו עסוקות מאוד בענייניהן הפנימיים

במהלך שיחזק אותנו אסטרטגית למרות הסיכונים הטקטיים הרבים הגלומים בו. לחלופין, שינוי המשטר בירדן עשוי כאמור גם לגרום תהליכים בכיוון אחר. עד שיקרו התפתחויות מסוג זה, הסכסוך הישראלי-פלסטיני הוא עניין נפרד העומד בפני עצמו.

סיכום

טרם הובהרה המשמעות הכללית של השינוי המתחולל בחודשים האחרונים בעולם הערבי. נכון להיום השפעתו על ישראל מוגבלת ועקיפה.

בצד גידול בסיכונים עקב חוסר היציבות ואימוץ עמדות ידידותיות פחות לישראל (מצרים), ייתכן שגם נפתחות אפשרויות חדשות (החלשת השפעתה של איראן בסוריה ובלבנון, חיזוק הקואליציה האנטי-איראנית במפרץ). בטווח

הארוך, אין ספק שאם העולם הערבי יהפוך לדמוקרטי בערכיו (בחירות בלבד אינן דמוקרטיה) הרי יקל על ישראל להתקבל כמדינה שוות זכויות באזור, ובתוך כך גם לפתור את הסכסוך הממושך עם סוריה ועם הפלסטינים.

שינוי שכבר ניתן להצביע עליו הוא ירידת חשיבותן של מצרים וסוריה, שבכל תרחיש אפשרי יהיו עסוקות מאוד בענייניהן הפנימיים, יחד עם עלייה בהשפעה האזורית של מדינות כמו תורכיה וסעודיה. ראש ממשלת תורכיה ארדואן, ולא רק בשל הצלחתו בבחירות, מוכיח שלעומת הפסיביות של המערב הוא מגיב על האירועים, הוא יוזם וגם אין הוא חושש מלצאת נגד מדינות שהיו ידידות של תורכיה זה לא כבר (קודם ישראל ועכשיו סוריה). לאחר עשרות שנים של פסיביות והסתמכות על ארצות הברית שתפתור לה את הבעיות מפגינה סעודיה מנהיגות אזורית. ייתכן שבדיפלומטיה נכונה יכולה ישראל להגיע ליותר נורמליזציה עם תורכיה ואולי גם ליצור סוג של שיתוף פעולה עם סעודיה. גם הלחץ שמצוי בו חזבאללה, לחץ שעשוי לגדול אם שלטונו של אסד יתמוטט, עשוי לאפשר לישראל להגיע להסדרי ביטחון יציבים יותר עם מדינת לבנון.

בכל הקשור לגודל תקציב הביטחון והרכבו, שינויים מסוימים נדרשים כבר עתה עקב אי־הוודאות בנוגע למצרים. ואולם לא מתחייבים שינויים דרמטיים בשלב הזה. יתר תשומת לב צריכה להינתן ליכולת של צה"ל להתמודד עם אזרחים. כפי שראינו בשנה האחרונה, הדבר רלוונטי לא רק לשטחי עזה והגדה המערבית אלא גם לזירה הימית ולגבולות עם סוריה ועם לבנון.